

Cilt: 5, Sayı: 10, Temmuz 2017 / Volume: 5, Issue: 10, July 2017

KAŞGAR'DA BİR İNGİLİZ AİLESİ: MACARTNEY

An English Family in Kashgar: Macartney

Murat Özkan*

ÖZ

Sanayi Devrimi'nden sonra ortaya çıkan ham madde ihtiyacı devletlerin sömürü faaliyetlerine hız vermesine sebep olmuştur. İngiltere'nin 1858 yılında Hindistan'ı ele geçirmesi, bu bölgede artık İngiltere'nin de siyasete dâhil olduğu anlamına gelmektedir. Rus Çarlığı'nın Kırım Savaşı'nda aldığı mağlubiyetten sonra yönünü Türkistan'a çevirmesi, bölgede İngiltere ile karşı karşıya gelmesine sebep olmuştur. İşte bu iki devlet arasında tampon bölge olan Kaşgar, oldukça jeopolitik önemi haiz bir coğrafyadadır. Çalışmada Kaşgar tarihine kısaca değinilerek Çin'in bölgeyi işgal etmesinden sonra İngiltere'nin 1890 yılında Kaşgar'a gönderdiği ilk resmi görevli olan Sir George Macartney'in bölgeye gelişi ve bölgedeki Rus Konsolosu Nikolay Petrovskiy ile giriştiği iktidar mücadelesi üzerinde durulacaktır. Sonrasında, 1898 yılında Kaşgar'a getirdiği Lady Katherina Macartney ile bölgedeki yaşamlarına değinilecektir. Son olarak Lady Macartney'in 17 yılını geçirdiği Kaşgar'da edindiği gözlemlerini ve anılarını barındıran eseri hakkında bilgiler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kaşgar, Macartney, Doğu Türkistan, Rus-İngiliz Rekabeti, Nikolay Petrovskiy.

ABSTRACT

The demand for raw materials that emerged after the Industrial Revolution led the states to expedite their colonial activities. The seize of India in 1858 by the United Kingdom means that Britain began to follow politics in this region. Turning its direction to Turkestan after being defeated in the Crimean War, Tsarist Russia came to face with England. There Kashgar, a buffer zone between these two states, had a considerable geopolitical importance. The aim of this study is, addressing briefly the history of Kashgar, to focus on the arrival of Sir George Macartney to the

---

* Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih EABD Doktora Öğrencisi, murtozkan@hotmail.com

Kaşgar'da Bir İngiliz Ailesi: Macartney/ Murat Özkan

region, whom England send to Kashgar in 1890 as the first official agent just after the invasion of the region by China and his power struggle with the Russian consul, Nikolay Petrovsky in the region. Then it is mentioned his life with Lady Katherian Macartney, whom he brought to Kashgar in 1898. Finally it will be given information about Lady Macartney's book including her observations and recollections in Kashgar, where she spent 17 years.

Keywords: Kashgar, Macartney, East Turkestan, Russian-British Rivalry, Nikolay Petrosvkiy.

Kaşgar, Doğu Türkistan'ın güneyinde yer alan tarım havzasının önemli merkezlerindedir (Ercilasun, 2013: 15). 77 km uzunluğunda olan ve Kızılsu ile birleşen Tümen Nehri'nin kıyısında kurulmuştur (Çelik, 2013: 40). Şehrin üç tarafı Tanrı, Pamir ve Karakorum sıradağlarıyla çevrilidir (Hopkirk, 1985: v). Kaşgar, tarım havzasının ekonomik merkezi olmasından, İpek yollarının kesiştiği noktada bulunmasından ve Türkistan ile Çin arasındaki transit taşımacılıktaki rolünden dolayı ilkçağlardan günümüze kadar önemini kaybetmeyen bir ticaret merkezi olmuştur (Hitchins, 2002: 9). Çin Seddini geçtikten hemen sonra kuzey ve güney olarak ikiye ayrılan İpek Yolu güzergâhları Kaşgar'da birleştiği için bölgenin batıya açılan kapısı konumundadır. Bu öneminden dolayı çoğu zaman tüm tarım havzası Kaşgarya veya Kaşgar bölgesi olarak da adlandırılmıştır (Ercilasun, 2013: 15).

Kaşgar'ın bilinen en eski adı 'Shu lo'dur. Kelimenin orijinalinin hangi dilden geldiğine ve ne anlam ifade ettiğine dair net bir bilgi yoktur. VI. yüzyılda rahip Hsüan Tsang'ın seyahatnamesinde 'Ch'ü-sha' ismiyle geçen şehre X. yüzyılda Türkler 'Ordubalık' ismini vermişlerdir (Baykuzu, 2015: 77). Ercilasun, Kaşgar şehrinin en yaygın olarak Şu-lı, Çia-şa, Şulig ve Ordu Kent adları ile anıldığını söylemektedir. Kaşgar kelimesinin ilk yazılı halinin ise Çinli seyyah Hui-çao tarafından, halkın kendi şehirlerini adlandırdıkları şekliyle, Cia-şı-çi-li olarak yazıldığını ve Pelliot'un bu kelimenin aslını Kaşgiri olarak okuduğunu belirtmektedir (Ercilasun, 2013: 16).

Kaşgar bölgesinin tarihi milattan önce 200'lü yıllara kadar götürülebilir (Hitchins, 2002: 7). Bölge bu yıllarda Çinliler ve Türklerin elinde sık sık yer değiştirmiştir. M.S. 3-6. yüzyıllarda Çin'in güç kaybetmeye başlaması üzerine diğer şehirler gibi Kaşgar da bağımsız olmuştur. Lakin bu bağımsızlık devresi uzun sürmemiş; güneyden gelen Akhunlar bölgeyi ele geçirmişler ve yüz yıla yakın bir süre hâkimiyetleri altında tutmuşlardır. 6. yüzyılda bölge önce Juan-Juanlar'ın ardından da onlardan koparak bağımsız bir devlet teşekkül eden Göktürkler'in yönetimine girmiştir (Baykuzu, 2015: 80). Göktürk Devleti'nin yıkılmasıyla Kaşgar'ın akıbeti de diğer şehirler gibi olmuş ve bölge Çin egemenliğine girmiştir. Daha sonra sırasıyla Tibetlilerin, tekrar Çin'in, sonra Karlukların eline geçmiştir (Baykuzu, 2015: 81-82). Uygur Devleti'nin kurulmasıyla Karluklar bu devlete tabi olmuş ve Kaşgar'ın yönetimi de Uygurlara geçmiştir. Kırgızların Uygur Devleti'ni yıkmasıyla Karluklar bu bölgede Karahanlı Devleti'ni kurmuşlardır (Arat, 1977: 407). Böylece Karahanlı Devleti bölgeyi hakimiyeti altına almıştır (Ercilasun, 2013: 25). Karahanlılar yönetimindeyken bölge hızlı bir şekilde İslamlaşma sürecine girmiştir (Roux, 2001: 242). Karahanlıları yıkan Karahitaylar bölgenin yönetimini

Kaşgar'da Bir İngiliz Ailesi: Macartney/ Murat Özkan

de ellerine almışlardır. Naymanlı bir Hıristiyan olan Küçlük, Karahıtay hakimiyetine sığınmış ve Karahıtay hanının kızıyla evlenmiştir. İlerleyen yıllarda nüfuzunu artırmış ve Karahıtay Devleti'ne son vererek bölgenin yönetimini eline geçirmiştir (Roux, 2001: 259). Naymanların bölgede hakimiyet sürdüğü bu yıllarda Müslüman halkın baskı altında tutulduğu ibadetlerinin engellendikleri bilinmektedir. Cengiz Han'ın, Cebe Noyan komutasına verdiği birliklerin Kaşgar'ı ele geçirmesiyle bölge Moğolların eline geçmiştir; töreye uygun olarak ülke Cengiz Han'ın oğulları arasında paylaşılırınca Kaşgar, Çağatay Han'a verilen toprakların arasında kalmıştır (Hitchins, 2002: 8). Çağatay Hanlığı'na ait olan şehirlerin idaresi büyük kağanın tasarrufunda olduğu için Yalavaç sülalesi kağan adına bölgeyi yönetmiştir (Çelik, 2013: 41).

XV. yüzyılın ikinci yarısından sonra bölge, Moğol asıllı Duğlatların egemenliği altına girmiştir. Timur'un buraya harekât düzenlemesinden sonra Timurlular bölgede hakimiyet kurmuştur (Hitchins, 2002: 8). Uluğ Bey'den sonra Kaşgar, Çağatay bakiyelerinin elinde kalmış; 1514 yılında ise Yarkent Hanlığı'nın kurucusu Said Han tarafından Duğlat beyi Ebubekir mağlup edilerek ele geçirilmiştir (Kurban, 1995: 26). Yarkent Hanlığı'nı değişik zamanlarda Duğlat, Çağatay ve Hoca sülaleleri yönettiği için Kaşgar yönetimi de sıklıkla el değiştirmiştir (Djalilov, 2002: 662). 1606 yılında ise Çağatay Hanedanına mensup Emir İsmail bölgeyi ele geçirmiştir. Bu emir zamanında halk üzerinde büyük bir nüfuz sahibi olan Afak Hoca, 1678 yılında Kalmuklardan aldığı yardımla şehri tamamen eline geçirmiştir. Afak Hoca'nın yönetimi eline almasıyla başlayan '*Hocalar Dönemi*' 1755 yılına kadar devam etmiş; 1759 yılında Çin bölgeyi işgal edince Kaşgar da Çin hakimiyetine girmiştir (Hitchins, 2002: 8).

Çin bölgeyi işgal ettikten sonra yerli halkın topraklarını ellerinden almış ve getirdiği göçmenleri bu bölgelere yerleştirmiştir. Ayrıca camiler, medreseler ve vakıflar kapatılmıştır. Halka ağır vergiler koyulmuş ve bölgeye halka zulmeden yöneticiler atanmıştır. İşte bu sebeplerden dolayı bölge halkı 1759 yılından 1865 yılına kadar sürecek olan ayaklanmaları başlatmıştır (Demirağ, 2014: 233). İsyanlar yüzyılı olarak adlandırılan dönemde Büyük-Küçük Hocalar İsyanı (1757-1759), Üçturfan İsyanı (1765), Ziyavdin Hoca İsyanı (1815), Cihangir Hoca İsyanı (1824-1828), Yusuf Hoca İsyanı (1830), Yedi Hoca İsyanı (1847), Velihan Töre İsyanı (1857) ve Kuçar ve Döngenler İsyanı (1864) olmuştur (Kurban, 1995: 71). 1864 yılında Uygurlar ve Çin Müslümanları olarak bilinen Döngenlerin başlattığı isyan Urumçi halkının da destek vermesiyle iyice büyümüştür. Kaşgar bölgesinin yönetimini bu kargaşa halinde ele geçiren Kırgız Sadık Bey'in başını çektiği heyet, Hokand Hanlığı'na müracaat etmiş ve Hoca sülalesinden olan kişileri Kaşgar'a yönetici olarak göndermesi talebinde bulunmuşlardır. Talebe olumlu cevap veren Hokand Hanı, Cihangir Han'ın oğlu Büzürg Han ile Ak Mescit ve Taşkent'in Ruslara karşı savunulmasında yeteneği ile herkesin dikkatini çeken Yakup Bey'i Kaşgar'a göndermiştir. Bölgeye geldikten sonra siyasi zekâsını ve marifetini göstermekte gecikmeyen Yakup Bey, Büzürg Han'ı yönetimden uzaklaştırarak Doğu Türkistan şehirlerini tek tek himayesine almış; Çin istilasına son vermiştir (Demirağ, 2014: 233). Rusların, Türkistan'da bulunan hanlıkları tek tek himayesi altına alarak İngiltere himayesinde olan Hindistan sınırlarına yaklaşması İngiltere'yi

Kaşgar'da Bir İngiliz Ailesi: Macartney/ Murat Özkan

tedirgin ettiği için Doğu Türkistan'da kurulan bu devlet İngiltere'yi sevindirmiştir (Kurban, 1995: 84).

Rusya ve İngiltere'nin Türkistan topraklarını ele geçirmek için oynadıkları '*Büyük Oyun*' Doğu Türkistan'da da sergilenmeye başlanmıştır. Yakup Bey, durumun farkında olduğu için iki devlet arasında denge politikası gütmüştür. İngilizlere nazaran Rusları daha iyi tanımaktaydı. Ak Mescit'in işgali sırasında Rusların askeri gücü ve savaş taktikleri hakkında bilgi sahibi olduğu için Rusların neler yapabileceğini tahmin edebiliyordu. Bu yüzden Ruslara uzak olmayı tercih etmiş; İngilizler ile ilişkilerinde daha samimi olmuştur. Yakup Bey, iki büyük devletin bölgedeki rekabetlerini diplomasideki maharetini kullanarak kendi lehine çevirmeyi başarmıştır (Demirağ, 2014: 234). İngiltere'nin kırk milyon Müslümanı himaye etmesinin de etkisiyle Yakup Bey, İngiltere ile ticaret antlaşması yapmak için başvurmuş; Ancak İngilizler biraz ağır kaldığı için ilk olarak Rusya ile ticari antlaşma yapılmıştır (Togan, 1981: 597). Daha sonra İngiltere de Yakup Bey ile antlaşma yapmıştır. Rusya ve İngiltere ile ticaret antlaşmaları imzalayan Yakup Bey, Çin'in Doğu Türkistan'a yayılma politikasından endişelendiği için Osmanlı Devleti ile siyasi ve diplomatik ilişkilerin kurulmasının yararlı olacağı kanaatindeydi. Bu yüzden Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğunu bildirmiş; Osmanlı Devleti de kendisine '*Emir*' unvanını vermiştir (Demirağ, 2014: 236-237).

Yakup Bey'in 1878 yılında gerçekleşen ani ölümü ile Kaşgar'da baş gösteren karışıklıklar üzerine Çin, İngilizlerin siyasi ve mali desteğini alarak bölgeyi tekrar işgal etmek için harekât düzenlemiş ve bunun neticesinde bölge tekrar Çin hakimiyetine girmiştir. 18 Kasım 1884 tarihinde ise Çin'in ondokuzuncu eyaleti Doğu Türkistan, Sinkiang (Yeni Topraklar) olarak adlandırılmıştır (Demirağ, 2014: 237-238). İngiltere ve Rusya'nın Çin'in bölgeyi işgal edişine ses çıkarmamaları, hatta İngiltere'nin bu işgal için gerekli masrafları karşılaması iki devletin de bu bölgeyi birbirlerine bırakmak istemediklerinin en önemli örneğidir.

İngiliz tüccar Shaw'ın 1869 yılında Yakup Bey'i ziyareti ile İngiltere ve Kaşgar arasında ilişkiler başlamıştır. Aslına bakılırsa Shaw'a İngiltere hükümeti tarafından verilmiş olan resmi bir görev yoktur. Shaw'ın bölgeye ziyareti her ne kadar resmi bir görevle olmasa da İngiltere hükümetinin bundan sonraki dönemlerde bölge için izleyeceği siyaseti etkileyecek sonuçlar doğurmuştur. Shaw, bölgenin jeopolitik öneminin bilincinde olduğu için bölgenin çok önemli bir pazar olduğunu bu yüzden ticaret için oldukça müsait olan Kaşgar'ın yönetiminin Rusların ellerine bırakılmaması gerektiğini belirtmiştir (Demirağ, 2014: 235).

1890'lı yıllarda İngiltere ve Rusya ilişkilerinde dengeleri bozmamaya özen göstermişlerdir. İki devlet de mümkün olan bütün işgalleri gerçekleştirdiğinden dolayı yeni bir safhaya geçerek sömürge bölgelerine ve siyasetine zarar verme ihtimali olan en küçük hareketleri dahi takip etmeye başlamıştır. İşte bundan dolayı Türkistan'daki, İngiltere-Rusya rekabeti gözlemci diplomasi evresine geçmiştir (Kolesnikov, 2010: 30).

Kaşgar'ın yönetiminin yüzyıllar boyunca istikrarsız bir şekilde değişmesi ve bölgeye ulaşımın zor olması jeopolitik konumunun öneminde bir azalmaya sebep

olmamıştır. Kaşgar'ın Çin, Rusya ve İngiltere Hindistanı'nın sınırında bulunması ve kervan ticaretinin de hızla devam ediyor olması gibi özellikleri bölgenin önemini gittikçe artırmıştır. İngiltere, Çarlık Rusya ile siyasi ve ekonomik alanda giriştiği mücadelede Kaşgar bölgesini en etkili şekilde kullanmak için elinden geleni yapmıştır. Kaşgar'da ilk olarak Rusya Çarlığı akabinde Bolşevikler, İngilizler ve Çinliler her daim resmi görevlilerini bulundurmışlar, bu görevliler birbirlerinin faaliyetlerini, politikalarını takip ederek sürekli ülkelerine rapor etmişlerdir. Bu bakımdan bölge yoğun bir istihbarat savaşına tanıklık etmiştir (Hopkirk, 1985: vi).

1. George Macartney'in Kaşgar'a Gelişi ve Faaliyetleri

İngiltere, Rusya ile arasındaki siyasi istikrarsızlığın merkezi haline gelen Pamir bölgesindeki durumu görmek adına Sir Francis Younghusband'ı bölgeye göndermeye karar vermiştir. Çin yönetimi ile yapılacak görüşmelerde yardımcı olması için Çince tercüman olarak da George Macartney görevlendirilmiştir (Kolesnikov, 2010: 30-31). İlk iki ay içerisinde Sir Francis Younghusband ile Macartney harita çıkarmak ve gerekli işaretlemeleri yapmak için Pamir bölgesinin tamamına seyahat etmişler ve bölgedeki en küçük toplulukların dahi yaşayışlarına dair gözlemler yapmaya başlamışlardır (Hopkirk, 1990: 462). Ağustos'un sonlarında Yarkent'e varmışlardır. Yarkent'te buldukları esnada Rus araştırmacı ve aynı zamanda yüzbaşı olan Grombçevskiy ile karşılaşmışlardır. Grombçevskiy'nin İngiliz kafilesi hakkında yazdıklarını Kolesnikov bizlere şu şekilde aktarmıştır: “Bu gezi ekibi de diğer İngiliz gezi ekipleri gibi en iyi şekilde donatılmıştı. Yedi Bengal askerinden oluşan muhafızların yanı sıra ekibe iki kiralık Hintli bilgin, Afganlılar, Tibetliler, Argunlar, Keşmirliler ve Kırgızlar eşlik ediyordu. Deve, yak ve atlar ağır yükler taşıyordu. Muhafız alay yüzbaşı Younghusband, terbiyeli ve aydın bir insan olarak son derece olumlu bir izlenim bıraktı. Her iki gezi ekibi de 20 farklı milliyetten oluşan ilginç bir karışım oluşturarak yollarına iki gün ara verdiler (Kolesnikov, 2010: 30-31).” Nihayet 1 Kasım 1890 tarihinde İngiliz kafilesi Kaşgar'a gelebilmiştir. Sonrasında Younghusband, Pamir bölgesini gezerken dikkatini çektiği için topladığı malzemelerle Kaşgar'dan ayrılarak Hindistan'a gitmiş; bölgede İngiltere'yi temsilen Macartney kalmıştır (Мясников, 2010: 14). Bölgeye geldiğinde 24 yaşında olan George Macartney'in Kaşgar'da geçirdiği süre beklenenin aksine çok uzun sürecek ve 28 yıl boyunca İngiltere adına bölgede kalacaktır (Hopkirk, 1985: vi). Aslına bakılırsa Macartney, resmi olarak bölgeye gönderilmiş olsa bile konsolos olarak bölgeye atanması daha sonra olmuştur. Bu yüzden Çin hükümeti tarafından uzunca bir süre, sadece bir İngiliz yetkilisi olarak görülmüştür (Dillon, 2014: 55). Nihayet İngiltere, 1904 yılında Macartney'i Kaşgar'a konsolos olarak atanmıştır. Fakat Çin hükümeti 1908 yılına kadar bölgedeki İngiltere konsolosluğunu tanımamış; bu yüzden Macartney, Çin hükümeti için sıradan bir İngiliz yetkilisi olarak kalmıştır. Çin'in 1908 yılında İngiltere konsolosluğunu tanımasından sonra üç yıl İngiltere konsolosluğunu görev yapmış; 1911 yılında ise emekli olacağı 1918 yılına kadar görev yapacağı, Kaşgar'ın İngiltere başkonsolosluğunu atanmıştır (Benson, 2008: 131).

Macartney'in görünen görevi hem Pekin ve Londra arasındaki ilişkileri geliştirmek hem de Kaşgar ve Çin Türkistanı'nda az sayıda bulunan İngilizlerin

Kaşgar'da Bir İngiliz Ailesi: Macartney/ Murat Özkan

ihtiyaçlarıyla ilgilenmektedir. Fakat gayriresmî olarak görev: Rus entrikalarını, özellikle de oldukça sert eylemlerde bulunan Rusya konsolosu Petrovskiy'nin faaliyetlerini takip etmektir (Hopkirk, 1985: vi). Ayrıca Macartney'in bir diğer amacı Doğu toplumunun Batılılara karşı olumsuz yaklaşımını değiştirmek için elinden geleni yapmaktı. Çin Devleti'nin içe kapalı yapısından dolayı halkta da yabancı düşmanlığı fazlasıyla bulunmaktaydı. İşte bu durumu düzeltebilecek fazilet ve donanım Macartney'de vardı (Mirsky, 1977: 136).

Rusya ile girilen bu mücadelede bölgeye iyi adapte olmak İngiltere için hayati önemdeydi ve bu hususta Macartney'in sıradışı aile geçmişi İngiltere adına bir avantaj sağlayabilirdi. Çünkü babası Sir Halliday Macartney İskoç, hakkında çok az şey bilinen annesi ise Çinliydi. Babası Sir Halliday Londra'daki Çin Elçiliği'nde sekreterlik yapmıştır (Cinch, Cinch, 2011: 168). Baba Halliday Macartney, Edinburgh Üniversitesi'nde tıp eğitimi almış; Kırım Savaşı'nda bir doktor olarak görev yapmıştır. Daha sonra ise orduya girmiştir. 1860'lı yılların başında Çin'e gönderilmiş ve Taiping İsyanı'nın bastırılmasında İngiltere adına çalışmıştır. Çin'de görev aldığı yıllarda Çinli bir hanımefendi ile evlenmiştir (Мясников, 2010: 6). İşte bu evlilikten olan George, Nanjing'de doğmuştur. Fransa ve İngiltere'ye geçmeden önce on yıl kadar eğitimini Çin'de almıştır (Tamm, 2011: 114). Bundan dolayı çok iyi Çince konuşmakta (Benson, 2008: 130) ve Çin halkının, aynı zamanda sarayın yaşantısına aşina olmuştur. Bu yüzden Taotai¹ ve diğer önde gelen Çinlilerle iyi ilişkiler kurmakta zorlanmamıştır (Hopkirk, 1985: vii).

Macartney'in kısa bir sürede bu kadar aktif olması ve sevilmesi Petrovskiy'nin dikkatini çekmiş ve ona karşı temkinli yaklaşmasına sebep olmuştur. Kasım 1899'dan Haziran 1902'ye kadar Petrovskiy meslektaşıyla hiç konuşmamıştır (Hopkirk, 1985: vii). Rus yazar Мясников da Macartney'den '*hoş ve zeki adam*' olarak bahsetmektedir (Мясников, 2010: 5). Мясников'un sözleri ve halk tarafından sevilmesi yerel halkı etkileme konusunda Petrovskiy'den daha meziyetli olduğunu göstermektedir. Petrovskiy ve Macartney, bölgeye hakim olmak için çabalayan iki büyük devletin resmi görevlileridir. Bu yüzden aralarındaki ilişkiler her zaman gergin olmuş ve kendilerini birbirlerinin düşmanı olarak görmüşlerdir (Karber, 2016: 128). Böylece Rusya ve İngiltere arasında oynanan '*Büyük Oyun*'un Kaşgar'daki ayağı Petrovskiy ve Macartney arasında başlamıştır (Farrington, Leach, 2003: 165).

Rus Konsolosunun tam adı Nikolay Federoviç Petrovskiy'dir ve 1837 yılında doğmuştur (Воробьева-Десятовская, 184). 2. Moskova Askerî Lisesi'nde eğitimini tamamlamış; Astrahan'da Grenadersky Alayı'nda askerliğini yapmıştır. Terhis olmasının ardından Maliye Bakanlığı'nda çalışmaya başlamış ve burada çeşitli görevlerde bulunmuştur. 1867 yılında ise Maliye Bakanlığı'na bağlı bir memur olarak Türkistan'da görev almıştır (Kolesnikov, 2010: 23). 1881 yılında Çin ve Çarlık tarafından imzalanan St. Petersburg Antlaşmasından sonra bölgeye 1882 yılında konsolos olarak atanmıştır (Ewans, 2010: 51). Macartney ve Younghusband bölgeye gelmeden tam sekiz yıl önce Petrovskiy Kaşgar'a gelmiştir. İngilizlerin

---

¹ Yerel Yönetici.

Kaşgar'da Bir İngiliz Ailesi: Macartney/ Murat Özkan

Kaşgar'a resmi görevli göndermesine oldukça hiddetlenen Petrovskiy bu konuyu Çinlilerle tartışmış; ancak bir çözüm bulamamıştır (Hopkirk, 1990: 463). Tam bir İngiliz düşmanı olarak bilinen ticari ve siyasi bakımdan oldukça kabiliyetli olan Nikolay Petrovskiy, Çarlık adına Kaşgar'da yaklaşık 20 yıl kalarak Rus menfaatleri adına çalışmalarda bulunmuş; İngilizlere dair notlar tutarak bunları merkeze göndermiştir (Karber, 2016: 128). Sir Aurel Stein, Rusların bölgedeki 25 yıllık planlarının hazır olduğunu ve bunları uygulayabilmek için zeki ve çekici olduğu kadar sinsi ve kibirli olarak tanımladığı Petrovskiy'nin konsolos olarak atandığını söylemiştir (Mirsky, 1977: 136).

Siyasi faaliyetlerinin yanı sıra Rus akademisyeni Sergei F. Oldenburg ve farklı bilim adamlarının teşvikleri ile Çarlık'ın bölgedeki yazmaların toplanması talebi üzerine Petrovskiy, 1892-1893 yıllarının sonbahar ve kış aylarında Kuça, Korla ve Aksu'daki yerel halktan yüzden fazla yazma eserleri satın almış; merkeze göndermiştir (Rong, 2013: 180). Merkeze gönderilenler arasında Hoten Saka, Sanskritçe ve Tibet dilleri ile yazılmış çok önemli el yazmaları vardır (Ворожьева-Десятовская, 186). Petrovskiy tarafından derlenen Doğu Türkistan'ın arkeolojik koleksiyon ve eski el yazmaları St. Petersburg'daki Ermitaj Müzesi'nde sergilenmeye başlanmıştır (Kolesnikov, 2010: 23). Petrovskiy bu faaliyetlerinden dolayı Rus bilim adamlarından övgüler almıştır. Örneğin, Sergey F. Oldenburg, Wilhelm Barthold ve İ. Yu. Kraçkovskiy gibi ünlü bilim adamları doğudaki bu el yazmalarının toplanmasına yaptığı katkılardan dolayı Petrovskiy'e teşekkür etmişlerdir (Бухер, 2010: 20). Petrovskiy'nin bu faaliyetleri İngilizlerin oldukça dikkatini çekmiş, Macartney, onun tüm hareketlerinin izlenmesi için casuslar görevlendirmiştir (Nightingale, Skrine, 2005: 50). Macartney, bir taraftan Petrovskiy'i izletirken diğer taraftan İngiltere hükümeti adına bölgede bulunan el yazmalarını toplamaya başlamıştır. Rus yazar İ. F. Popova çalışmasında Macartney'in bu işi yaparken oldukça hünerli olduğunu ve çok önemli el yazmalarını İngiltere adına ele geçirdiğini belirtmiştir (Попова, 2008: 36).

El yazmalarını ele geçirmek için hükümetlerinden talimat almış Macartney ve Petrovskiy arasında kıyasıya bir mücadele başlamış; iki görevli bütün çabalarını bu iş için harcamışlardır. Pek çok el yazmasına para vererek sahip olmuşlardır. Ayrıca bu tarz eserlerin nerede olduğunu öğrenmek ve temin edilmesi hususunda yardımlarına başvurmak için yerli halktan insanlarla işbirliğine gidilmiştir. Bu işbirliğinin iyi yürütülebilmesi karşılıklı güvenin tesis edilmesine bağlı olmuştur. Ancak İslam Akhun isimli hem Petrovskiy hem de Macartney hesabına el yazması toplayan yerli bir tüccarın el yazması hususunda yaptığı sahtekarlıkların ortaya çıkması üzerine yerli halkla işbirliği konusunda daha temkinli bir yaklaşım gösterilmiştir (Hopkirk, 1985: x).

İlk olarak Dutreuil de Rhins tarafından bulunan kayın ağacı kabuğuna oyulmuş el yazmalarının 1895 yılından itibaren aynı yerde daha sık bir şekilde bulunması bu şüpheyi iyice artırmıştır. Aurel Stein² bu durum üzerine, İslam

---

² Türkistan, özellikle de Doğu Türkistan'da yolculuk ve araştırmalarıyla bölgenin tarihteki stratejik rolünü ortaya çıkaran Macar asıllı İngiliz arkeolog ve coğrafyacı.

Akhun'un eserleri bulunduğunu iddia ettiği örenlerde araştırmalar yapmış ve hiçbir el yazma esere rastlamamıştır. Civar bölgede yaşayan halk da evvelce burada herhangi bir şeyin bulunmadığını söylemiştir. Bütün bu olaylardan sonra Stein, İslam Akhun'un yakalanmasını istemiştir. Ayrıca bir takım araştırmalar yapılması ve şüphe duyulan her şeyin toplanması için evine de görevli gönderilmiştir (Ligeti, 1998: 228-229). Aurel Stein, yakalanan İslam Akhun'un sorgusuna bizzat katılmıştır. Kaşgar'a gelmeden önce yapmış olduğu araştırmaların sonuçlarına göre İslam Akhun yalancının biridir. Bu sahtekârlıklarıyla kandırmadığı kimse kalmamış; Macartney ve Perovski İslam Akhun'dan sahte el yazmaları almışlardır. Suçlamaları önce reddeden İslam Akhun, nihayetinde baskıya dayanamayarak suçlarını itiraf etmiştir (Mirsky, 1977: 185). İslam Akhun, Kaşgar'a gelen Avrupalıların bölgede bulunan el yazmalarını elde edebilmek için çok çaba sarf ettiklerini ve bunları bulanlara ciddi miktarda para verdiklerini görmüştür. Bu işin çok kârlı olduğunu düşündüğü için tüm enerjisini bu konu üzerine harcamaya karar vermiştir. Lakin değerli el yazmalarının uzak ve ulaşılmaz zor bölgelerde bulunması bu işi zorlaştırıcı etkindir. Bu yüzden İslam Akhun farklı bölgelerde bulunan örenlere giderek araştırma yapmamış; el yazmalarını kendisi yapmaya başlamıştır. Bu işin de zahmetli olduğunu görünce kendisi harfler uydurmuş ve kendince yazılar geliştirmiştir. Kendisinin yazacağı yazıya göre kağıt hazırlamış; ilk önce nebati bir boya kullanarak kâğıda eski bir renk vermiştir. Daha sonra kâğıda kendisinin uydurduğu yazıları yazmıştır. Yazı bitince de kağıtları ateşe tutarak is olmasını sağlamış; sonrasında ise bu kağıtları dikmiştir. Sayfaları diktikten sonra aralarına ince kum saçmış ve el yazmalarının çok uzun yıllar önce yazıldığı izlenimini vermeye çalışmıştır (Ligeti, 1998: 230).

2. George Macartney ve Ailesi

Macartney, Kaşgar'daki görevi boyunca pek çok kimse ile temas etmiş ve onlarla iyi ilişkiler kurmuştur. Kaşgar'daki ilk dönemlerinde edindiği en önemli dostlardan biri ise pek çok kişi tarafından '*yaşayan kütüphane*' olarak nitelendirilen geniş bilgi sahibi Alman papaz Hendricks olmuştur. Hendricks ile olan arkadaşlığı Rusların pek hoşuna gitmemiştir (Hopkirk, 1985: viii). 20 yıl Moğolistan'da yaşamış olan Papaz Hendricks, Omsk şehrinde de bulunmuştur. Daha sonra ise Kaşgar'a gelmiştir. İki ülke görevlisiyle de ilişkilerini iyi bir şekilde devam ettirmeyi başarmış ve onlara Fransızca ve Almanca dersler vermiştir (Avetaranian, Schafer, 2002: 83). Macartney, sık sık Hendricks'i İngiliz temsilcilerinin ikameti için tahsis edilmiş olan Chini Bagh'a (Çin Bahçesi) davet etmiştir. 1898 yılında kısa süreliğine İngiltere'ye giden Macartney'in eşi ile dönmesi üzerine Hendricks, Chini Bagh'dan ayrılmak istemiştir. Bunun üzerine Macartney, Çinlilerden Hendricks için bir ev bulmalarını istemiştir. Fakat araya giren Petrovskiy Çinlilerin bu teklifi kabul etmesine engel olmuştur (Hopkirk, 1985: viii).

Macartney'in eşi Katherine Borland'dır (Alikuzai, 2013: 277). Ailesi İskoç'tur. Babası James Borland, ilk eğitimini Castle Douglas'ta bir köy okulunda almıştır ve Macartney'in babası Halliday Macartney ile arkadaşır. İkisinin bu

Kaşgar'da Bir İngiliz Ailesi: Macartney/ Murat Özkan

dönemde başlayan arkadaşlıkları tüm hayatları boyunca devam etmiştir. Halliday Macartney Çin'deyken oğlu George tatilini Borland ailesi ile geçirmiştir. Böylece George ve Katherine birlikte büyümüşlerdir. Sonrasında görüşmeye başlamışlar ve aldıkları karar ile nişanlanmışlardır. İki yıllık bir nişanın ardından 1898 sonbaharında ise evlenmişlerdir. Katherine, Kaşgar'a geldiği zaman henüz 21 yaşındaydı ve hayatının 17 yılını kocasıyla birlikte Kaşgar'da geçireceğinden bihaberdi. Çiftin Eric ve Robin adlı iki erkek Slyvia adlı bir kız çocukları olmuştur (Hopkirk, 1985: ix).

Macartney ve ailesi, İngiliz temsilciler için tahsis edilmiş olan Chini Bagh'da yaşamışlardır (Tamm, 2011: 114). Ev oldukça iyi bir konumda inşa edilmiştir. Nehre yakın bir yerde olmasının yanı sıra çok iyi bir plana sahiptir. Geniş bahçesi meyve ağaçları ile kaplıdır. Evin büyük kavak ağaçları ile çevrili olması da mekâna ayrı bir güzellik katmıştır (Skyes, Skyes, 1920: 39). Bahçenin süslemeleri Lady Macartney tarafından yapılmıştır. Ayrıca evin geniş bir terası da bulunmaktadır (Farrington, Leach, 2003: 165). Macartney, Kaşgar'da bulunduğu süre boyunca yaşadığı bu yeri benimsemiş ve güzelleştirmek için elinden ne geliyorsa yapmıştır. İngiltere'den gelirken yanında getirdiği piyanosu bile evin bir köşesinde yerini almıştır (Alikuzai, 2013: 277). Chini Bagh'daki evlerinde yemekler tertip etmişler ve bölgeye gelenleri evlerinde ağırlamaktan memnun olmuşlardır (Hopkirk, 1985: ix). Öyle ki misafirperverlikleri Kaşgar'a gelen Avrupalı seyahatçiler tarafından takdir edilmiştir. Örneğin Ella Sykes, Kaşgar'a gittiği vakit Sir George Macartney'in çocukları ile birlikte kendisini karşıladığını ve eşi Lady Macartney'in yanına götürdüğünü belirtmiş; kendileri için verilen ziyafetten bahsetmiştir (Skyes, Skyes, 1920: 37-38). Yine İsveçli seyyah Sven Hedin, Kaşgar'ı ziyaret ettiği zaman İngiliz görevli Macartney ve eşi Lady Macartney ile görüştiklerini ve çiftin, harika görünen evlerinde kendileri onuruna bir ziyafet verdiğini belirtmiştir (Hedin, 1903: 45). Macartney ailesinin uzun yıllar ikâmet ettiği Chini Bagh yapısının günümüzde varlığını koruduğunu ve otel olarak hizmet verdiğini bu kısımda belirtmeliyiz (Dillon, 2014: 54).

Sir Macartney uzun yıllar boyunca kendisini ülkesine hizmete adanmış ve bu önemli bölgede Rusların siyasi etkinliğini azaltmıştır. Sadece Çinliler ve Müslüman tebaa tarafından sevilmemiş; aynı zamanda çara düşman olanlar tarafından da saygı duyulmuştur. Kaşgar'daki görevinin ardından 1917 Rus İhtilalinden sonra oluşan Bolşevik Orta Asya'sında son bir kez görev almıştır. Ardından 1919 yılında Hindistan hükümetinde bulunduğu görevinden emekli olmuş ve eşiyle birlikte Manş adalarından biri olan Jersey'e yerleşmiştir. Macartney çifti, İkinci Dünya Savaşı'nda ada Almanlar tarafından işgal edilene kadar burada yaşamışlardır. 19 Mayıs 1945 yılında 78 yaşında vefat etmiştir. Lady Macartney ise oğlu Eric ile birlikte Chatminster'de yaşamış ve 1949 yılında orada ölmüştür (Hopkirk, 1985: vii).

George Macartney maalesef çok konuşan ve yazan birisi olmadığı için geriye pek bir şey bırakmamıştır. Ancak Katherine Macartney'in yazmış olduğu günlükler oldukça önemlidir. Lady Macartney'nin günlükleri ilk olarak 1931 yılında yayımlanmıştır. Eser, dünyanın bir ucunda bulunan ve sayıca çok az olan halkın günlük hayatını, Katherine'nın tam bir İngiliz evi haline getirdiği ve manastıra

Kaşgar'da Bir İngiliz Ailesi: Macartney/ Murat Özkan

benzeyen Chini Bagh'da yaşarken başından geçen eğlenceli ve nadirattan da olsa birkaç kötü hatırasını ihtiva etmektedir (Hopkirk, 1985: x).

Lady Macartney tarafından yazılan kitap 14 bölümden oluşmaktadır. *'Londra'dan Kaşgar'a'* başlıklı birinci bölümde Londra'dan Kaşgar'a olan seyahatlerini tasvir etmiştir. *'Chini Bagh Hakkında İlk İzlenimlerim'* isimli ikinci bölümde kendilerine tahsis edilmiş olan Chini Bagh'a dair düşüncelerini aktarmıştır. *'Kaşgar'da İlk Dönemler'* adlı üçüncü bölümde ise, Kaşgar'a geldikleri ilk dönemlerden bahsederek kendilerine ilgi gösteren Çinliler hakkında okuyuculara bilgiler vermiştir. Dördüncü bölümü ise *'Bir Bütün Olarak Çin Türkistan'ına Genel Bakış'* olarak adlandırmış, Çin'in egemenliğinde kalan Türkistan hakkında bilgiler sunmuştur. Beşinci bölüm başlığı *'Müslümanlar ya da Kaşgar'ın Eski Şehri'*dir. Burada iki Kaşgar şehriden, caddelerden, insanlardan, insanların giyimlerinden söz etmiştir. *'Çin ya da Yeni Şehir ve Çin'de Bir Akşam Yemeği'* adlı altıncı bölümde ise yeni şehirden bahsetmiş ve kendileri şerefine verilen bir davetteki izlenimlerini kaydetmiştir. Sofralar, hizmetliler, misafirler ve ağırlanmaları hakkında bilgiler vermiştir. Yedinci bölüm *'Ev İdaresinin Zorlukları'* adındadır. Bu kısımda ilk dört yılda gerek dil gerekse kültüre olan yabancılığından dolayı yaşadığı zorlukları anlatmıştır Sekizinci bölüme *'İlk Ayrılışımız ve Daha Büyük Bir Aile İle Kaşgar'a Geri Dönüşümüz'* adını vermiştir. Kaşgar'a geldikten sonraki İngiltere'ye ilk ziyaretlerinde nasıl yolculuk ettiklerine dair bilgiler vermiş ve çocuklarının doğumuyla birlikte Kaşgar'a dönüşlerinden bahsetmiştir. *'Kaşgarlı Kadınlar'* adını verdiği dokuzuncu bölümde, Kaşgar kadınları hakkında bilgiler vererek onların giyim kuşamları, eğlenceleri, sosyal statülerine dair bilgiler aktarmıştır. Onuncu bölüm *'Kırgızlar Arasında Bir Yaz Tatili'* adındadır. Bu bölümde Bostan Terek adlı bir vadide geçirdikleri kısa bir tatil hakkında bilgiler aktarmıştır. On birinci bölüme *'Narin ve Çimkent Yoluyla Eve Yolculuk'* adını vermiş ve bu bölümü yazmasının sebebini güzergâhın az bilinen ve ilginç bir yol olduğunu, bunu yazarak kendisinden sonra bu bölgeye geleceklere yardımcı olabileceğini söyleyerek açıklamıştır. On ikinci bölüm *'Çin Devrimi'* adını taşımaktadır. Bu kısımda, 1912 baharında bölgede oluşan kargaşalardan bahsetmiştir. On üçüncü bölüm *'Kaşgar'da Değişimler'* adındadır. Bu bölümde yıllar geçtikçe Kaşgar'da gerçekleşen değişikliklerden bahsetmiştir. On dördüncü ve son bölüme *'Elveda Kaşgar, Savaş Dönemi Avrupa'dan Eve Dönüş'* adını vermiştir. Bu son bölümde görevlerinin bitmesi üzerine Kaşgar'dan ayrılışlarını anlatmıştır.

Eser, XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında Kaşgar şehri hakkında çok önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Kaşgar halkının yaşayışları, giyim kuşamları, toplantıları, eğlenceleri, kadınların sosyal statüsü, hastalıkları, davaları hakkında bilgiler sunmaktadır. Ayrıca Kaşgar'ın güzergâhları hakkında da iyi betimlemeler vermektedir. Muhakkak ki Kaşgar'a hem Avrupa'dan hem de Rusya'dan pek çok seyyah gelmiş ve gözlemlerini paylaşmıştır. Fakat bu eserin diğerlerinden en önemli farkı 17 yılını Kaşgar'da geçiren İngiltere'nin bölgedeki en üst düzey temsilcisinin eşi tarafından yazılmış olmasıdır. Lady Macartney'in günlüklerinde pek çok konu işlenmiş; fakat George Macartney ve Nikolay Petrovkişy arasındaki mücadeleden bahsedilmemiştir. Dönemin siyasi ve diplomasi olaylarından bahsedilmemesi bir eksiklik olarak görünse de eserde sosyal ve kültürel

Kaşgar'da Bir İngiliz Ailesi: Macartney/ Murat Özkan

hayata dair verilen bilgiler ve bu hususlara dair aktarılan tecrübeler oldukça önemli bir mahiyettedir.

SONUÇ

Kaşgar'ın jeopolitik konumunun önem arz etmesi İngiltere, Rusya ve Çin gibi büyük devletlerin bu bölgeye ilgisini artırmıştır. İngiltere'nin Hindistan'da hakimiyet sağlaması ve Çarlık Rusya'nın Türkistan Hanlıkları'nı bir bir işgal etmesi ile iki devlet birbirlerine sınır olmuştur. Kaşgar'ı elinde tutan devletin ticaret yollarında daha etkili olacağı ve her iki devletin de mevcut topraklarına Kaşgar'ın konumu düşünüldüğü vakit İngiltere ve Rusya arasındaki rekabetin sebepleri iyice anlaşılmaktadır. Aralarındaki rekabet Kaşgar'ın iki devlet tarafından da işgal edilememesine ve Yakup Bey'in Kaşgar Devleti'ni kurmasına neden olmuştur. Denge politikası ile çok kısa bir süre de olsa varlığını devam ettiren bu devlet, Yakup Bey'in ölümünden sonra 1878 yılında Çinliler tarafından yıkılmıştır. 1884 yılında Çin, Sinkiang adını vererek bölgeyi denetimi altına almıştır. Çin'in bölgeyi işgalinden sonra bu bölgeden vazgeçmeyen Rusya ve İngiltere bölgede konsolosluklar açarak konumlarını güçlendirmek istemişlerdir. İngiltere ve Rusya'nın bu rekabetinde, İngiltere'nin temsilcisi Macartney olurken, bölgede ondan evvel göreve başlayan Nikolay Petrovskiy Rusya'nın çıkarlarını savunmuştur. İngiliz-Rus rekabeti sahada bu iki konsolosun şahsında vücut bulmuştur. Bu rekabetin gölgesinde Macartney'in eşi Lady Macartney, ailesinin Kaşgar'daki hayatına, bölgenin özelliklerine, sosyal ilişkilere, adetlere, ananelere, Kaşgar kadınlarının gündelik hayatına dair birincil elden şahsi izlenimlerine yer verdiği bir günlük kaleme almıştır. Siyasi rekabetin oldukça yoğun olduğu bir bölgede, safhada Lady Macartney, kadınlar, çocuklar, giyim, kuşam, yemekler, gelenekler gibi mevzuular üzerinde durmuştur. Siyasi meselelere değinmediği günlüğünde, bu hususlara dair yaptığı tasvirler, verdiği bilgiler dikkate alındığında Kaşgar'ın 19. yüzyıldaki sosyal hayatını aydınlayabilecek oldukça mühim bir kaynak ortaya koymuştur. Bu bakımdan Lady Macartney'in günlüğünün geniş ve detaylı incelenmesi bu çalışmanın kapsamını aşacağından dolayı, bu eser üzerine detaylı ve kapsamlı çalışmalar yapılması oldukça faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Alikuzai, H. W.. (2013). *A Concise History of Afghanistan in 25 Volumes*, C: 14 , Trafford Publishing.
- Arat, R. R. (1977). "Kâşgar", *İ.A.*, MEB, C: 6, s. 405-412, İstanbul.
- Avetarian, J. Schafer, R. (2002). *A Muslim Who Became a Christians The Story of Jhon Avetarian*, Authors Online Books.
- Baykuzu, T. D. (2015). "Turfandan Kaşgara İpek Yolu Üzerindeki Vaha Şehirleri", *İpekyolu*, s. 59-85, İstanbul.
- Benson, L. (2008). China's Muslims Through Western Eyes, *Etudes Orientales*, No: 25, (1 Semestre), s. 127-142.

Kaşgar'da Bir İngiliz Ailesi: Macartney/ Murat Özkan

- Clinch, N. - E. Clinch. (2011). *Through a Land of Extremes: The Littledales of Central Asia*, Seattle: The Mountaineers Books.
- Çelik, M. B. (2013). *Yarkend Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Demirağ, Y. (2014). "1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 3, s.229-245. Nevşehir.
- Dillon, M. (2014). *Xinjiang and the Expansion of Chinese Communist Power: Kashgar in the Early Twentieth Century*, New York: Routledge.
- Djalilov, A. H. (2002). "Yarkent Hanlığı (1465-1759)", *Türkler*, C. 8, s.662-669, Ankara.
- Ercilasun, K. (2013). *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ewans, M. (2010). *Securing the Indian Frontier in Central Asia: Confrontation and Negotiation 1865-95*, New York: Routledge.
- Farrington, S. - H. Leach. (2003). *Strolling About on the Roof of the World: The First Hundred Years of the Royal Society for sian Affairs*, New York: Routledge.
- Hedin, S. (1903). *Central Asia and Tibet Towards to Holy City of Lassa*, Vol. I., London: Hurst and Blackett, Limited.
- Hitchins, K. (2002). "Kâşgar", *DİA*, C: 25, s.7-9, İstanbul.
- Hopkirk, P. (1985). *An English Lady in Chinese Turkestan Lady Macartney*, Oxford: Oxford University Press.
- Hopkirk, P. (1990). *The Great Game On Secret Service in High Asia*, Oxford: Oxford University Press.
- Karber, P. (2016). *Postmarks from a Political Traveler*, New York: Routledge.
- Kolesnikov, A. (2010). *Rus Seyyahların Gözüyle Kaşgar XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı-XX. Yüzyılın Başı*, çev. Rakhat Abdieva, yay. haz. İlyas Kamalov, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kurban, İ. (1995). *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ligeti, L. (1998). *Bilinmeyen İç Asya*, Ankara Kültür, Ankara: Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mirsky, J. (1977). *Sir Aurel Stein: Archaeological Explorer*, London: The Universtiy of Chicago Press.
- Nightingale, P. - C. P. Skrine. (2005) *Macartney at Kashgar: New Light on British, Chinese and Russian Activities in Sinkiang 1890-1918*, New York: Routledge.
- Rong, X. (2013). *Eighteen Lectures on Dunhuang*, Translated by Imre Galambos, Boston: Brill.

Kaşgar'da Bir İngiliz Ailesi: Macartney/ Murat Özkan

Roux, J. P. (2001). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Skyes, E. - P. Skyes. (1920). *Through Deserts and Oases of Central Asia*, London: Macmillan and Co., Limited St. Martin's Street.

Tamm, E. E. (2011). *The Horse that Leaps Through Clouds: A Tale of Espionage, the Silk Road, and the Rise of Modern China*, Vancouver.

Togan, Z. Z. V. (1981). *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul: Enderun Kitabevi.

Бухерт, В. Г. (2010). “...И его русский портрет”, *Н.Ф. Петровский Туркестанские Письма*, Российская Академия Наук Архив РАН, s.20-67.

Воробьева-Десятовская, М. И. (2011). “Материалы Н.Ф. Петровского в ИВР РАН”, *Письменные памятники Востока*. 1(14), s. 184-196.

Мясников, В. С. (2010). “Образ Н.Ф. Петровского в английском зеркале” *Н.Ф. Петровский Туркестанские Письма*, Российская Академия Наук Архив РАН, s.4-20.

Попова, И. Ф. (2008). “Российские экспедиции в Центральную Азию на рубеже XIX— XX веков”, *Российские экспедиции в Центральную Азию в конце XIX — начале XX века*, СПб: s. 11-40.